IZABRANE TEME IZ HRVATSKE POVIJESTI

SELECTED THEMES IN CROATIAN HISTORY

Zbornik radova sa znanstvenih kolokvija Dies historiae 2004. – 2006.

Zagreb, 2007.

SADRŽAJ • CONTENTS

Riječ uredništva – Editorial foreword 7

DODIRI CIVILIZACIJA I/ILI »CIVILIZACIJA« NA HRVATSKOM POVIJESNOM PROSTORU

Contacts of Civilizations and/or »Civilizations« in Croatian Areas through History

Ivan Majnarić, Dalmacija i Hrvatska u kontekstu europskih prilika druge polovice 12. stoljeća 11

Dalmatia and Croatia in the Context of European Political Positions of the Second Half of the Twelfth Century (Summary) 23

Mirjana Matijević Sokol, Kratak susret s narodom s Dalekog Istoka 25

A Brief Encounter with the People from the Far East (Summary). . . . 39

Damir Karbić, »Vrata kršćanstva«: srednjovjekovno Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i civilizacijske granice u teoriji i realnosti. 41

»Gate of Christendom«: Medieval Kingdom of Hungary-Croatia and Borders of Civilizations in Theory and Reality (Summary). 69

Arijana Kolak, »Sukob civilizacija« – Mađari u Hrvatskoj javnosti 1848./49. godine 71

A »Conflict of Civilizations« – Hungarians as Seen by the Croatian Public Opinion in 1848–49 (Summary) 80

RAZNOLIKOSTI MEĐU HRVATSKIM PLEMSTVOM KROZ POVIJEST

Varieties of the Croatian Nobility through History

János M. Bak, *Una eademque nobilitas? Domini* i *familiares* među srednjovjekovnim plemstvom kraljevine Ugarske 85

Una eademque Nobilitas? Domini and *Familiares* among Medieval Nobility in the Kingdom of Hungary (Summary). 95

Damir Karbić, Politička moć i rodovska kohezija. Primjer Šubića Bribirskih (12.–15. st.) 97

Political Power and Kindred's Cohesion. The Example of the Šubići of Bribir (from the Twelfth to the Fifteenth Century) (Summary). . . . 120

Maurizio Levak, Od gradokmeta do plemenitog ili kmeta: raspad sustava gradskih jobagiona u srednjovjekovnoj Hrvatskoj 123
From Castle-Warriors toward Noble or Serf. The Dissolution of the Castle-Warriors System in Medieval Croatia (Summary) 139

Marija Karbić, Od plemićkog roda do plemenitih obitelji. Rod Borića bana iz Požeške županije od 13. do 15. stoljeća . . . 141
From the Noble Kindred to the Noble Families. The Kindred of Ban Borić from the Požega County from the Thirteenth to the Fifteenth Century (Summary) 152

Jadranka Neralić, »... tibi, qui ut asseris, de nobili genere ex utroque parente procreatus existis, auctoritate presentium indulgemus...« Plemstvo i crkvena karijera u papinskim dokumentima 15. stoljeća 155
»... tibi, qui ut asseris, de nobili genere ex utroque parente procreatus existis, auctoritate presentium indulgemus...« Nobility and Ecclesiastical Careers in the 15th Century Papal Documents (Summary) . 181

Ivan Jurković, Vertikalna mobilnost hrvatskog plemstva na granici s Osmanskim Carstvom – primjer Berislavića od Vrhrike i Male Mlake 183
Vertical Mobility of Croatian Nobility on the Frontier with the Ottoman Empire – the Example of Berislavići of Vrhrika and Mala Mlaka (Summary) 196

Mira Kolar, Što se dogodilo s plemstvom u Hrvatskoj i Slavoniji u 19. stoljeću 199
What has Happened to the Nobility in Croatia and Slavonia in the Nineteenth Century (Summary). 245

Dodatak • Appendix

TAJNA DRUŠTVA

Secret Societies

Damir Karbić, Postoje li tajna društva u srednjem vijeku? 251
Were There Secret Societies in the Middle Ages? (Summary) 261

DODIRI CIVILIZACIJA I/ILI »CIVILIZACIJA« NA HRVATSKOM POVIJESNOM PROSTORU

Contacts of Civilizations and/or »Civilizations« in Croatian Areas through History

Damir Karbić

»VRATA KRŠĆANSTVA«: SREDNJOVJEKOVNO UGARSKO-HRVATSKO KRALJEVSTVO I CIVILIZACIJSKE GRANICE U TEORIJI I REALNOSTI

Termin »Vrata kršćanstva« u naslovu ovog rada posuđen je iz glasovitog »Tatarskog pisma« koje je kralj Bela IV. uputio papi u razdoblju nakon tatarske provale, a u kojem se jasno odražava stvarni ili bar zamišljeni granični položaj Ugarsko-hrvatskog kraljevstva.[1] U ovom prilogu osvrnut ću se na dva osnovna problema: problem granice u historiografiji srednjeg vijeka općenito (s naglaskom na onoj pisanoj na engleskom jeziku) te na već spomenuto pitanje položaja Ugarsko-hrvatskog kraljevstva u kontekstu njegovog položaja na granici zapadnog kršćanstva kako ga je do sada definirala historiografija i njegove implikacije za Hrvatsku.

I.

Iako je pitanje granica, kako onih političkih, državnih ili nacionalnih, tako i onih među većim kulturnim ili čak i civilizacijskim sustavima, jedna od čestih tema historiografije od najstarijih vremena, njezino je proučavanje kao i proučavanje drugih tema iz političke povijesti prošlo u svom razvoju različite faze te poprimilo različite konotacije. Pri tome je, kako ću ukratko prikazati u ovom radu, važnu ulogu u redefiniranju iste teme odigrala na široj (čak i svjetskoj) razini historiografija engleskog

[1] Punu bibliografsku referencu vidi niže, bilj. 27.

govornog područja. Inicijalni poticaj pri tom je dala već krajem 19. stoljeća američka historiografija, a tijekom 20. stoljeća širenjem američke masovne kulture (u prvom redu posredstvom filmske industrije) američki je doživljaj »granice« zadobio značajan utjecaj i na najšire krugove u Europi i svijetu. To, naravno, nije bio jedini element koji kod definiranja ovog problema treba uzeti u obzir, ali je u svakom slučaju odigrao značajnu ulogu.

Inicijalnu ulogu u tom procesu odigralo je predavanje »Značenje granice u američkoj povijesti« koje je 1893. g. na godišnjem sastanku udruge American Historical Association održanom u Chicagu iznio Frederick Jackson Turner (1861.–1932.), tada profesor Sveučilišta u Wisconsinu, a kasnije jedan od najznačajnijih američkih povjesničara tzv. »nove povijesti« (*New history*). Turner je u tom predavanju zapravo napao dotadašnje prenaglašavanje europskih germanskih institucija kao isključivog temelja američkih institucija te taj koncept zamijenio naglaskom na utjecaju koji je na njihovo formiranje imala činjenica da su se Sjedinjene Američke Države razvijale na granici velikog neotkrivenog i nezaposjednutog prostora te da je njegovo zauzimanje s otvorenim mogućnostima zadobivanja zemlje omogućilo razvoj američkog tipa individualizma i demokracije.[2] Iako se ta Turnerova teorija suprotstavljala tada uvriježenim stavovima koji su američku povijest promatrali isključivo iz europocentrične pozicije »bijele, anglosaksonske i protestanske« (WASP) elite, ona se u svom punom značenju od nje nije zapravo bitno razlikovala.

[2] Frederick Jackson Turner, The Significance of the Frontier in American History, *Annual Report of the American Historical Association for the Year 1893*, Washington 1894., str. 199.–227. Članak je kasnije više puta ponovno tiskan, kako od samog Turnera, tako i kasnije. O Turneru i njegovoj tezi vidi opširnije: Wilbur R. Jacobs, Foreword, u: Frederick Jackson Turner, *The Frontier in American History*, Tucson, 1997. (reprint djela iz 1920.), str. ix–xx; John Mack Faragher (prir.), *Rereading Frederick Jackson Turner »The Significance of the Frontier in American History« and Other Essays*, New Haven, 1998., str. 1.–10. i 225.–241.; Mirjana Gross, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb, 1996., str. 207.–208.

U svojoj biti bila je duboko kolonijalistička te je granicu predstavljala isključivo kao mjesto sukoba civilizacije i divljaštva (ili čak isključivo prirodnih sila), ne uvažavajući (zapravo uopće ne percipirajući) činjenicu da prostor američke »granice« nije prije dolaska kolonista kolonizatora bio pust i nenaseljen. Ta je teza ujedno, iako to nije bila Turnerova namjera,[3] kasnije korištena i za opravdavanje američkog ekspanzionizma.[4] Turnerova je teza tako, za dobro i zlo, zadobila važno mjesto u formiranju motrišta kasnije američke historiografije, a i američkog javnog mišljenja općenito.[5] Činjenica da je zapisana na engleskom jeziku pomogla je i njezinom relativno brzom prodiranju i u druge historiografije engleskog govornog područja te time postala i dio svjetske historiografije u cjelini.

U okviru medievističke historiografije Turnerova je teza prvi put upotrijebljena relativno brzo.[6] Već 1912. g. James Westfall Thompson (1869.–1914.), također jedan od pionira američke

[3] Turner je smatrao da je američka zapadna ekspanzija zauvijek završila »zaokruživanjem« Sjedinjenih Američkih Država u tadašnjim granicama.

[4] Turnerovu tezu su npr. koristile pristalice američke ekspanzije na područja srednje i južne Amerike (npr. Theodore Roosevelt) i prodora na Pacifik i daleki istok. Ipak, Turner i njegova teza imali su utjecaj i na formiranje benignije verzije američke prisutnosti u svjetskoj politici – one koju je, prema vlastitim navodima pod Turnerovim izravnim utjecajem, formulirao Woodrow Wilson. Vidi opširnije: Faragher, *Rereading*, str. 7.–8.

[5] Termin »granica« u Turnerovom smislu tako je tijekom pedesetih i šezdesetih godina 20. st. zadobio značenje metafore za svemir, a devedesetih godina 20. st. primijenjen je i na informatički prostor i virtualnu realnost (*cyberspace*). Vidi opširnije: Tobias Wendl i Michael Rösler, Introduction. Frontiers and Borderlands. The Rise and Relevance of an Anthropological Research Genre, u: Michael Rösler i Tobias Wendl (ur.), *Frontiers and Borderlands: Anthropological Perspectives*, Frankfurt na Majni, 1999., str. 14.–15., bilj. 9.

[6] Za medievistički pogled na Turnera i njegovu tezu vidi: Robert Ignatius Burns, The Significance of the Frontier in the Middle Ages, u: Robert Bartlett i Angus MacKay (ur.), *Medieval Frontier Societies*, Oxford, 1989., str. 307.–330. i Nora Berend, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000-c.1300*, Cambridge, 2001., str. 6.–17.

medievistike,[7] primijenio ju je na srednjovjekovnu njemačku povijest u predavanju održanom na srednjovjekovnoj sekciji godišnjeg sastanka društva American Historical Association, taj put održanom u Bostonu.[8] U tom predavanju, Thompson je povukao niz zanimljivih, iako zapravo površnih, paralela sjevernoameričke zapadne i njemačke istočne ekspanzije te, u skladu s tada još prevladavajućim shvaćanjem da je uživljavanje bitan element povijesne interpretacije, ukazao na važnost tada još nedavnog američkog iskustva za razumijevanje već vremenski udaljene srednjovjekovne njemačke povijesti.

Do značajnijeg širenja Turnerove koncepcije granice na polje srednjovjekovne povijesti ipak je došlo tek u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata. Pionirsku ulogu u tom pravcu odigrao je članak također američkog povjesničara Archibalda Rossa Lewisa (1914.–1990.)[9] »Zatvaranje srednjovjekovne granice od 1250. do 1350. godine«, objavljen u časopisu udruge Mediaeval Academy of America *Speculum* 1958. godine.[10] U tom tekstu, autor je upozorio da je koncept granice (shvaćen na spomenuti turnerovski i američki način) kao tehničko pomagalo i korisno

[7] James Westfall Thompson bio je profesor srednjovjekovne i ranonovovjekovne povijesti na sveučilištu u Chicagu (1895.–1933.) te prvi profesor europske povijesti na Kalifornijskom sveučilištu Berkeley (1933.–1941.) i predsjednik American Historical Association. Pisao je o raznovrsnim temama u rasponu od Karolinške renesanse do Francuske revolucije, s težištem na povijesti Francuske i Njemačke.

[8] James Westfall Thompson, Profitable Fields of Investigation in Medieval History, *The American Historical Review* 18 (1913.), br. 3, str. 490.–504., posebice 494.–497.

[9] Archibald Ross Lewis bio je profesor na odsjecima za povijest Sveučilišta Južne Karoline (1941.–1952.), Teksaškog Sveučilišta u Austinu (1952.–1969.) i Massachusettskog sveučilišta (1969.–1985.). U svom znanstvenom radu prvenstveno se bavio poviješću srednjovjekovnog pomorstva s naglaskom na povijest Sredozemlja.

[10] Archibald Ross Lewis, The Closing of the Mediaeval Frontier 1250–1350, *Speculum* 33 (1958.), br. 4, str. 475.–483. Članak je u svojoj biti esej, nažalost pisan bez znanstvenog aparata.

sredstvo za razumijevanje totaliteta srednjovjekovne povijesti zapadne Europe u razdoblju između Karla Velikog i Crne kuge i opće krize 14. stoljeća (800.–1350.).[11] Ukazao je na važnost dotad u istraživanju zanemarenih sredozemnih granica između zapadnog i istočnog kršćanstva te Islama, ali i na postojanje unutrašnjih političkih, kulturnih, gospodarskih i društvenih razdjelnica unutar zapadnoeuropskog prostora, koje su također pridonosile stvaranju osjećaja pograničnosti. Ipak, samom činjenicom da se Lewisova adaptacija Turnerove ideje velikim dijelom odnosila na područja kod kojih nije bila riječ o sukobu »superiorne« i »inferiorne« civilizacije, već onih na više ili manje istoj društvenoj razini, širenje granice nije se više moglo promatrati isključivo kao progres te i dalje zanemarivati postojanje druge strane na čiju se je štetu širenje odvijalo.

Lewisov članak brzo je doživio svoju primjenu u praktičnim istraživanjima. Prvi važniji članak na tom tragu objavio je već 1963. g. Charles Julian Bishko razmatrajući društvenu i privrednu strukturu pograničnog prostora kršćanskih novih stečevina na području južno od rijeke Tajo i Sierra Morene do islamske Andaluzije u razdoblju od kraja 11. do sredine 13. st., tj. u najaktivnijem razdoblju Rekonkviste.[12] Tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. st. koncept granice u svom

[11] Autor načelno dopušta da je koncept granice koristan i za proučavanje europske povijesti u razdoblju kasnog srednjeg vijeka (do oko 1500. g.), ali se u svom radu ipak ograničava na spomenuto razdoblje. Sam izričaj »zatvaranje« također je direktno preuzet iz originalne Turnerove koncepcije i označava pretvaranje područja iz graničnog (koje omogućuje otvorenost i uspon za uspješne doseljenike) u »redovno« uređeno (i već teritorijalno razdijeljeno) područje.

[12] Charles Julian Bishko, The Castilian as Plainsman: the Medieval Ranching Frontier in La Mancha and Extremadura, u: Archibald Ross Lewis i Thomas Francis McGann (ur.), *The New World Looks at its History*, Austin, 1963., str. 47.–69. Osim u ovoj relativno rijetkoj publikaciji, članak je pretisnut u zbirci autorovih članaka *Studies in Medieval Spanish Frontier* glasovite serije *Variorum Reprints* (kao br. IV unutar knjige; Aldershot, 1980.). Ovaj potonji zbornik u cijelosti je objavljen i na Internetu: http://libro.uca.edu/frontier/span-frontier.htm (čitano: 21. siječnja 2006.).

više ili manje izrazito turnerovskom značenju nadopunjen je brojnim istraživanjima, protegnut na različita područja i modificiran obzirom na svoj sadržaj, a izišao je i iz američkih povjesničarskih okvira. Španjolske zemlje i sukob kršćanstva i Islama u njima tijekom rekonkviste i dalje su ostale jedno od najviše proučavanih područja,[13] ali je velika pažnja posvećena i drugim granicama: križarskim državama u Svetoj Zemlji,[14] bizantsko-muslimanskoj (arapskoj i turskoj) granici na područ-

[13] Vidi npr. članak Elene Lourie A Society Organized for War: Medieval Spain, *Past & Present*, 35 (1966.), str. 54.–76., sintezu Angusa MacKaya *Spain in the Middle Ages: From Frontier to Empire*, London, 1977., te brojne radove i sinteze Roberta Ignatius Burnsa o križarskom kraljevstvu Valencije i preživljavanju muslimanskog stanovništva u njemu pod kršćanskom vlašću *The Crusader Kingdom of Valencia. Reconstruction on a Thirteenth-Century Frontier*, Cambridge, Mass., 1967.; *Islam under the Crusaders: Colonial Survival in the Thirteenth-Century Kingdom of Valencia*, Princeton, 1973.; *Medieval Colonialism: Postcrusade Exploitation of Islamic Valencia*, Princeton, 1975.; *Moors and Crusaders in Mediterranean Spain*, London, 1978.; *Muslims, Christians, and Jews in the Crusader kingdom of Valencia*, Cambridge, 1984.; prva od ovih knjiga, *The Crusader Kingdom of Valencia. Reconstruction on a Thirteenth-Century Frontier*, dostupna je i putem interneta: http://libro.uca.edu/ck crusader.htm). Robert Ignatius Burns napisao je i zanimljiv članak The Missionary Syndrome: Crusader and Pacific Northwest Religious Expansionism, *Comparative Studies in Society and History*, 30 (1988.), br. 2, str. 271.–285. u kojem je usporedio rezultate svojih ranih istraživanja povijesti američke ekspanzije i stradanja indijanskog stanovništva s rezultatima svojih istraživanja srednjovjekovne Valencije. Iako Burns u vrlo revidiranom obliku i dalje prihvaća Turnerovu tezu, ona je u njegovom slučaju te slučaju ostalih novijih povjesničara u potpunosti izgubila svoj ekspanzionističko-kolonijalistički naboj.

[14] Bibliografija o tom pitanju je gotovo nesavladiva. Za još uvijek dobru sintezu vidi: Joshua Prawer, *The Latin Kingdom of Jerusalem. European Colonialism in the Middle Ages*, London, 1972. Kao novije priloge tom problemu, vidi: Ronnie Ellenblum, Were there Borders and Borderline in the Middle Ages? The Example of the Latin Kingdom of Jerusalem, u: David Abulafia i Nora Berend (ur.), *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*, Aldershot, 2002., str. 105.–120. i Jonathan Riley-Smith, Government and the Indigenous in the Latin Kingdom of Jerusalem, u: Abulafia i Berend (ur.), *Medieval Frontiers*, str. 121.–132.

ju Male Azije i Bliskog Istoka,[15] nastavljena su i istraživanja njemačke istočne ekspanzije i odnosa prema pribaltičkim poganskim narodima,[16] i slično. Istovremeno je, nasuprot ovim uvjetno rečeno vanjskim granicama, uočena i važnost onih unutarnjih unutar kršćanskog svijeta, kako istočnog,[17] tako i zapadnog,[18] kao i važnost unutarnje kolonizacije, s posebnim osvrtom na utjecaj cistercita i drugih crkvenih redova na njezinu organizaciju i provedbu.[19]

---

[15] Za problem ranosrednjovjekovne bizantsko-arapske granice vidi: John F. Haldon i Hugh Kennedy, The Arab-Byzantine Frontier in the Eight and Ninth Centuries: Military Organization and Society in the Borderlands, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 19 (1980.), str. 79.–116. i Catherine Holmes, Byzantium's Eastern Frontier in the Tenth and Eleventh Centuries, u: Abulafia i Berend (ur.), *Medieval Frontiers*, str. 83.–104. Poseban slučaj predstavlja povijest Trapezuntskog carstva, koje je tijekom gotovo čitave svoje povijesti, bilo specifična pravoslavna enklava okružena i kontrolirana od okolnih seldžučkih i osmanskih država. O tome vidi opširnije: Anthony A. M. Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London, 1980.

[16] Vidi npr.: Paul Knoll, Economic and Political Institutions on the Polish-German Frontier in the Middle Ages: Action, Reaction, Interaction, u: Bartlett i MacKay (ur.), *Medieval Frontier Societies*, str. 151.–174.; Friedrich Lotter, The Crusading Idea and the Conquest of the Region East of the Elbe, u: Bartlett i Angus MacKay, *Medieval Frontier Societies*, str. 267.–306.; Stephen Chr. Rowell, *Lithuania ascending. A pagan empire within east-central Europe, 1295–1345*, Cambridge, 1994.; Rasa Mažeika, Granting Power to Enemy Gods in the Chronicles of the Baltic Crusades, u: Abulafia i Berend (ur.), *Medieval Frontiers*, str. 153.–172.; Kurt Villads Jensen, The Blue Baltic Border of Denmark in the High Middle Ages: Danes, Wends and Saxo Grammaticus, u: Abulafia i Berend (ur.), *Medieval Frontiers*, str. 173.–193.

[17] Za najnoviju sintezu problema granice Bizanta prema balkanskim slavenskim narodima vidi: Paul Stephenson, *Byzantium's Balkan frontier: a political study of the Northern Balkans, 900–1204*, Cambridge, 2000.

[18] Unutar historiografije na engleskom jeziku posebice je temeljito istraživan problem granica između Engleske i njenih keltskih susjeda – Irske, Walesa i Škotske. O tome vidi, npr., brojne članke u već spomenutom zborniku *Medieval Frontier Societies* Roberta Bartletta i Angusa MacKaya te sintezu Roberta Bartletta *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change 950–1350*, London, 1993.

[19] O tome vidi opširnije u: Berend, *At the Gate*, str. 8., posebice bilj. 11.

Tijekom istraživanja, većina povjesničara radije je promatrala granice i pogranične zone kao mjesta susreta i dodira različitih civilizacija, koliko su to dopuštali izvori, a manje kao isključivo vojničke i kolonizacijske strukture, ali i propitivala stupanj srednjovjekovne tolerancije. Dobar primjer takvog pristupa predstavlja članak Charlesa J. Halperina »Ideologija tišine: predrasude i pragmatičnost na srednjovjekovnoj religijskoj granici« iz 1984. godine.[20] U tom članku je autor, uglavnom na temelju rezultata prethodnih istraživanja, na četiri primjera razradio pitanje odnosa između različitih vjersko-etničkih skupina u slučajevima kada su se pripadnici jedne skupine nalazili pod vlašću vladara iz druge skupine: položaj muslimana pod kršćanskom vlašću u Valenciji u 13. stoljeću, interakcije na islamsko-bizantskoj granici te položaj pravoslavnih kršćana pod turskom vlašću krajem srednjeg vijeka, položaj muslimana pod križarskom vlašću u Svetoj Zemlji te odnose Mongola (šamanista i potom muslimana) i Rusa. Zaključio je da su u takvim slučajevima ispadi nasilja s tragičnim posljedicama, iako postojeći, ipak bili relativno rijetki, ali da je isto tako bila rijetka, ako uopće postojeća, i neopterećena koegzistencija različitih grupa. Jedini za sve strane prihvatljivi vid suživota temeljio se zapravo na namjernom ignoriranju drugih skupina, ali je tako ipak bilo omogućeno održavanje religioznog pluralizma koji je i u kasnijim razdobljima bilo teško postići.[21]

Nasuprot gore navedenom načinu promatranja granice kao prostora otvorenog za useljavanje, kolonizaciju ili komunikacije (ovisno o načinu percepcije autora koji su problemu pristupali i vremenu u kojem su to činili), neki autori pristupali su granici isključivo kao linearnom fenomenu. Zanimljivo je da francuska historiografija nije posvetila veću pažnju granicama kao područ-

[20] Charles J. Halperin, The Ideology of Silence: Prejudice and Pragmatism on the Medieval Religious Frontier, *Comparative Studies in Society and History* 26 (1984.), br. 3, str. 442.–466.

[21] Isto, str. 466.

jima te se uglavnom bavila problemima njihovog definiranja odvojeno od pitanja interakcije i komunikacije na njima i preko njih.[22] Velika je pažnja u historiografiji posvećena i problemu kontrole granica, uglavnom također shvaćenih linearno.[23]

Umjesto zaključka ovom kratkom pregledu literature o problemu granice, potrebno je upozoriti na činjenicu da se u njegovom proučavanju zapravo isprepliću različite tematike i pristupi. Novija istraživanja proširila su to pitanje još više te je nedavno David Abulafia pokušavajući dati tipologiju problema vezanih uz nju nabrojao čak sedam većih srodnih područja istraživanja: 1) problem granica u historiografiji, 2) odnos središta i periferije u gospodarskom smislu, 3) problem političkih granica, 4) problem etničkih i vjerskih enklava unutar granica određene civilizacije, 5) jezične granice, 6) mentalne granice i vidokrug opažanja srednjovjekovnih ljudi (posebice putnika) i 7) odnosi među tri srodne monoteističke religije (Židovstvo, kršćanstvo, Islam) na mjestima njihovih fizičkih i intelektualnih dodira na granicama i unutar njih.[24] Iako poticajna, ta tipologija svakako nije jedina moguća niti konačna i mogla bi se nadopuniti i drugim pitanjima: pitanjem »kolonijalizma«, ekspanzije, manjinskih skupina, sukobljenih ili koegzistirajućih svjetonazora, pitanjem granica

---

[22] Posebno mjesto unutar francuske historiografije pri tome ima Lucien Fèbvre i njegov rad na problemu francusko-njemačke granice na Rajni iz 1935. godine. O tome vidi opširnije: Wendl i Rösler, Introduction, Frontieres and Borderlands, str. 4. O francuskoj historiografiji o granici vidi: Berend, *At the Gate*, str. 12.–13., posebice bilj. 34. O novijim prilozima (zbornicima) francuske historiografije problematici srednjovjekovne kolonizacije i prožimanjima na graničnim područjima srednjovjekovnih civilizacija, vidi u: David Abulafia, Introduction: Seven Types of Ambiguity, c. 1100–c. 1500, u: Abulafia i Berend (ur.), *Medieval Frontiers*, str. 4., posebice bilj. 8.

[23] Tom je pitanju, npr., posvećen zbornik *Frontiers in Question: Eurasian Borderlands, 700–1700*, koji su uredili Daniel Power i Naomi Standen (London, 1999.), a u kojem je obrađeno široko područje od Kine do zapadne Europe. Opširnije vidi u: Abulafia, Introduction, u: Abulafia i Berend (ur.), *Medieval Frontiers*, str. 3.

[24] Abulafia, Introduction, str. 1.–33.

(u užem linearnom smislu) i pograničnih područja (marki, krajina),[25] pitanjem mentaliteta i ideologija stanovnika određenog prostora kreiranih njegovim pograničnim položajem[26] i sl. U svakom slučaju problem granica, kako onih civilizacijskih, tako i lokalnih, pa čak i internih ostaje i dalje zanimljivo područje za buduća istraživanja, u zadnje vrijeme, nažalost, čak i više nego ranije.

II.

Original tatarskog pisma čuva se u Tajnom vatikanskom arhivu, a objavio ga je već 1859. g. Augustin Theiner u svojoj zbirci dokumenata za crkvenu povijest kraljevine Ugarske.[27] Zbog svoje važnosti to je pismo, kao i brojna druga pisma koja je kralj u tom razdoblju uputio papi s ciljem da od njega ishodi različite privilegije potrebne radi organizacije efikasnije obrane kraljevstva u slučaju očekivane nove provale Mongola,[28] bilo često analizirano od povjesničara, u prvom redu mađarskih, a najnoviju važniju studiju objavila je mlađa britansko-mađarska povjesničarka Nora Berend, na čije se zaključke i oslanja ovaj dio ovog mog priloga.[29] U svojim istraživanjima ona se posebno bavila problemima etničko-konfesionalnih grupa u srednjovjekovnoj Ugarskoj

[25] To je područje u zadnje vrijeme dosta proučavano s pozicije društvene antropologije, posebice s obzirom na problem granica preostalih u zemljama trećeg svijeta iz kolonijalnog razdoblja. Poticajnu tipologiju vidi u: Wendl i Rösler, Introduction. Frontiers and Borderlands, str. 1.–27., posebice str. 8.–12.

[26] O takvim problemima (mentalitet tzv. »graničara« s posebnim osvrtom na specifični tip junaka u tradiciji takvih područja, kozmopolitizam, globalizam) vidi više u: Wendl i Rösler, Introduction. Frontiers and Borderlands, str. 12.–15.

[27] Augustin Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, sv. 1, Rim, 1859., dok. 440., str. 230.–232.

[28] Vidi npr. Theiner, *Vetera monumenta*, dok. 335., str. 182., dok. 437.–439., str. 229.–230., dok. 441., str. 232.–233.

[29] Nora Berend, Hungary, »The Gate of Christendom«, u: Abulafia i Berend (ur.), *Medieval Frontiers*, str. 195.–215.

(muslimani, Židovi, pogani – uglavnom pripadnici nomadskih naroda Kumana, Pečenega, Jaziga, i sl.), njihovom prisutnošću u kraljevstvu, procesom integracije u ugarsko kršćansko društvo, procesima asimilacije, kontrole, i sl. Rezultati tih njezinih istraživanja sintetizirani su u monografiji »Na vratima kršćanstva: Židovi, muslimani i 'pogani' u srednjovjekovnoj Ugarskoj, od oko 1000. do oko 1300.«,[30] a bila je, uz britanskog povjesničara i eminentnog stručnjaka za povijest zapadnog Sredozemlja te međuetničke i međukonfesionalne odnose u srednjem vijeku Davida Abulafiju, urednica već spomenutog zbornika radova o problemu, tipovima i pojmu granica u srednjem vijeku.[31]

»Tatarsko pismo« najopsežnije je među pismima koja je kralj Bela IV., kako je već spomenuto, uputio papi tih godina. Samo pismo nije datirano, a procjene povjesničara variraju u razdoblju od 1247. do 1254. g.[32] U njemu kralj upozorava da je Ugarsko kraljevstvo okruženo poput stada ovaca sa svih strana različitim vrstama nevjernika: Rutenima[33] i Brodnicima[34] s istoka, Bugarima i bosanskim krivovjercima[35] s juga te Austrijancima[36] sa zapada i sjevera. Za posljednje konstatira da

[30] Berend, *At the Gate* (za punu bibliografsku referencu vidi bilj. 6).

[31] Vidi bilj. 14.

[32] Za više detalja vidi Berend, Hungary, str. 196., posebice bilj. 2.

[33] Pod tim imenom se u to doba podrazumijevaju pripadnici svih istočnoslavenskih naroda, koji su se nalazili na području tadašnje Kijevske Rusije, tj. današnji Rusi, Bjelorusi, Ukrajinci i Rusini.

[34] Brodnici su bili mješovita etničko-politička skupina sastavljena od različitih slavenskih, turanskih i rumunjskih (vlaških) skupina smještena na pograničnom području između kneževina Kijevske Rusije i srednjovjekovne Ugarske (dijelovi današnje jugoistočne Rumunjske, južne Moldavije i zapadne Ukrajine). Nakon bitke na rijeci Kalki (1223. g.) priznavali su mongolsko vrhovništvo, a sredinom stoljeća nestaju kao posebna skupina. Ovo je ujedno jedan od njihovih posljednjih spomena u izvorima.

[35] Bela ističe kako je i u trenutku pisanja njegova vojska uključena u ratovanje protiv bosanskih krivovjeraca.

[36] Bela za Austrijance koristi termin Alamani, u to vrijeme uobičajen za sve skupine koje govore visokonjemačkim dijalektima (Bavarce, Austrijance i sl.).

su istina katoličke vjere kao i Ugarska te otvoreno aludira na njihovu negativnu ulogu u razdoblju prethodne mongolske provale,[37] kada ga je austrijski vojvoda Fridrik II. Svadljivi (Babenberg) zarobio umjesto da mu pruži utočište i prisilio ga da mu kao otkup preda nekoliko zapadnih ugarskih županija.[38] Zbog takvog okruženja, a posebice zbog blizine Tatara (Mongola), kralj se na savjet svojih prelata i baruna odlučio obratiti papi i upozoriti na ozbiljnost situacije. Ističe kako iz dana u dan prima glasine da se Tatari, koji su već pokorili Kumane i gotovo sve spomenute susjede (Rutene, Brodnike i Bugare), za koje ističe kako su velikim dijelom ranije priznavali ugarsko vrhovništvo, a sada su tatarska predstraža protiv kršćanskih zemalja, namjeravaju vratiti i napasti čitav kršćanski Zapad.[39] Boji se da se ovaj put stanovnici Ugarske neće htjeti suprotstaviti budući da su tijekom prošle provale naučili da je otpor uzaludan te će se, ne želeći podnositi tatarsku ratnu okrutnost, pokoriti njihovom jarmu, kako su to već učinili njihovi spomenuti susjedi, ukoliko im uz papinski zagovor ne bude pružena konkretna pomoć.[40] Spomenuo je da se za pomoć već obratio tri-

---

[37] *Alamannorum vero a parte occidentis et aquilonis, a quibus propter consimilem professionem fidei, fructum alicuius subsidii dictum regnum sentire deberet, non fructum, sed spinas guerre sue sentire compellitur, bona dicti regni per rapinas subitaneas diripiencium* (Theiner, *Vetera monumenta* I, dok. 440., str. 230.).

[38] O tome detaljno izvještava kasniji splitski nadbiskup Rogerije u 32. i 33. glavi svog spisa »Žalobni spjev o uništenju kraljevstva Ugarske po Tatarima« (Rogerius, *Carmen miserabile super destructione regni Hungarie temporibus Bele IV regis per Tartaros facta*, prir. László Juhász, u: Imre Szentpétery (ur.), *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, sv. 2, Budimpešta, 1938., str. 574. 576. Vidi i: Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, sv. 1, Zagreb, 1982. (prvo izdanje: Zagreb, 1899.), str. 251.

[39] Kralj za zapadne kršćanske zemlje koristi izraz *Europa*: *...firmiter in brevi proposuerint contra totam Europam suum innumerabilem exercitum destinare* (Theiner, *Vetera monumenta* I, dok. 440., str. 231.).

[40] *Timemus eciam, quod si ipsa gens venerit, ut nostri nequeuntes, vel etiam nolentes seviciam ferocitatis Thartarice hostiliter sustinere, eorumdem iugo*

ma najvažnijim dvorovima zapadnog kršćanstva, tj. papinskom, carskom, čije je vrhovništvo bio spreman prihvatiti za pomoć, i francuskom, ali ni od koga nije dobio ništa osim lijepih riječi.[41] Sam je prethodno radi obrane kršćanstva udao svoje dvije kćeri za rutenske knezove, a jednu za poljskog kneza, usprkos tome što su to bile mezalianse ispod dostojanstva kraljevske vlasti, da bi s njima imao dobre odnose te dobivao obavijesti o Tatarima.[42] U svoje je kraljevstvo primio i poganske Kumane, a čak je i svog prvorođenog sina oženio za »neku Kumanku«.[43] Jedine »međunarodne« kršćanske snage koje su mu pružile pomoć bili su vitezovi ivanovci, a kojima je stoga dao na upravu najosjetlji-

---

nobis eciam invitis, timore ducti, se submittant, prout iam fecerunt sui prefati alii convicini, nisi per circumspectam sedis apostolice provisionem regnum nostrum caucius et potencius muniatur;... (na ist. mj.).

[41] *Requisivimus enim ...super condicto negocio tres tocius christianitatis principaliores Curias, scilicet vestram, que domina et magistra omnis Curie a christicolis creditur et habetur; et imperialem, cui eciam propter hoc nos submittere decreveramus, si tempore predicte pestilencie nobis competens auxilium impenderet et iuvamen; Francorum eciam Curiam requiri fecimus; de quibus omnibus nichil consolacionis vel subsidii recepimus, nisi verba* (na ist. mj.).

[42] *Nos vero ad id quod potuimus recurrentes propter bonum christianitatis maiestatem regiam humiliando, duas filias nostras duobus ducibus Ruthenorum et terciam duci Polonie tradidimus in uxores, ut per ipsos et alios amicos nostros, qui sunt ex parte orientis, sciremus nova, que multum latent de Thartharis, ut sic eorundem conatibus et fraudulentis ingeniis uteumque commodius resistere valeremus* (na ist. mj.). Radi se o Belinim kćerima Ani (udanoj za izbjeglog černigovskog kneza Rostislava Mihailoviča oko 1243. g.) i Konstanciji (udanoj oko 1251. g. za haličkog kneza Lava Daniloviča) te Kunigundi odnosno Kingi (udanoj 1239. g. za krakovskog kneza Boleslava V.). Posljednji podatak posebice ukazuje na Belinu neiskrenost u vezi razloga za sklapanje dinastičkih brakova, jer je zaključen prije nego je itko u Europi bio uopće svjestan mongolske opasnosti. Bela je 1256. g. udao i kćer Jolandu (zvanu i Helena) za jednog poljskog kneza, ovaj put za kaliszkog kneza Boleslava.

[43] *Cumanos eciam in regno nostro recepimus ...Amplius propter defensionem fidei christiane filio nostro primogenito Cumanam quandam thoro coniunximus maritali...* (na ist. mj.). Radi se o budućem ugarsko-hrvatskom kralju Stjepanu V. i njegovoj supruzi Elizabeti, kćerki kumanskog kana Sejhana (u historiografiji poznatoj kao Elizabeta Kumanka).

vije pogranično područje u kraju naseljenom Kumanima poviše Dunava i Bugarske; taj im je kraj povjerio na upravu i zato da bi mogli iz njega koristeći dunavski put lakše priteći u pomoć Latinskom Carstvu u Carigradu i Svetoj Zemlji.[44] Ivanovce je dijelom zadužio i za obranu utvrda koja je sagradio na Dunavu u središnjim dijelovima kraljevstva, što je također učinio u in-

[44] *Ex hiis ergo et aliis exoptamus, ut pateat sanctitati Summi pontificis per argumentum evidens, quod in tot rerum angariis a nullo christianorum Europe principe, seu gente alicuius iuvaminis emolumentum recepimus, nisi a domo Hospitalis iherosolimitani, cuius fratres ad requisicionem nostram nuper arma sumpserunt contra Paganos et Scismaticos ad defensionem regni nostri et fidei christiane, quos iam partim collocavimus in loco magis suspecto, videlicet in confinio Cumanorum ultra Danubium et Bulgarorum, per quem etiam locum tempore invasionis regni nostri ad nos aditum habuit exercitus Thartharorum, de quo eciam loco intendimus, et speramus, quodsi factum nostrum et dictorum fratrum deus prosperaverit, et sedes apostolica eisdem favorem suum dignata fuerit impertiri, quod propagines Catholice fidei, sicut protenditur Danubius usque ad mare Constantinopolitanum, per ipsos poterimus propagare et sic Romanie imperio et eciam terre sancte poterunt impendere subsidia oportuna* (na ist. mj.). Radi se o darovanju područja Severinskog banata (*szörényi bánság*) iz 1247. godine (György Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Budimpešta, 1829., sv. 4/1, str. 447.-454.). Istom prilikom kralj je ivanovcima darovao i nekoliko drugih posjeda, među kojima i Skradin (isto, str. 451.), koji im je bio potreban radi osiguranja pomorske veze sa Svetom Zemljom i zapadom. O severinskom banatu za sada se više informacija može naći isključivo u knjigama na mađarskom i, vjerojatno, rumunjskom jeziku, a sažetak mađarskih spoznaja o tom problemu vidi: *Korai magyar történeti lexikon (9.-14. század)* [Leksikon rane ugarske povijesti (9.-14. st.)], ur. Gyula Kristó, Pál Engel i Ferenc Makk, Budimpešta, 1994. (dalje: KMTL), str. 657. (natuknica: László Makkai, *Szörényi bánság*). Knjigu o istom problemu na engleskom jeziku priprema britanski povjesničar Martyn Rady. O ivanovcima u Ugarskoj vidi sažeti prikaz u članku Zsolta Hunyadija The Hospitallers in the Kingdom of Hungary: Commanderies, Personnel, and a Particular Activity up to c. 1400, u: Zsolt Hunyadi i József Laszlovszky (ur.), *The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*, Budimpešta, 2001., str. 253.-268. O ivanovcima u hrvatskim zemljama vidi opširnije u: Lelja Dobronić, *Viteški redovi. Templari i ivanovci u Hrvatskoj*, Analecta Croatica Christiana, sv. 18, Zagreb, 1984., str. 87.-189. (drugo preradeno izdanje: *Templari i ivanovci u Hrvatskoj*, Zagreb, 2002., str. 115.-245.).

teresu kako svog kraljevstva, tako i čitave Europe.[45] Upozorio je i na važnost Dunava kao granice na kojoj se odigravao i sukob »civilizacije« ili »kršćanstva« s divljaštvom, odnosno nevjernicima u prošlosti, pozivajući se na primjer sukoba Istočnog Rimskog Carstva i barbara na njemu u doba Heraklija (istina, identificirajući barbare krivo s Perzijancima, a ne Slavenima i Avarima što bi povijesno bilo točnije)[46] te podsjetio da je na njemu za deset mjeseci zaustavljen i posljednji tatarski prodor.[47]

---

[45] *Partim vero eosdem in medio regni nostri collocavimus ad defensionem castrorum, que circa Danubium edificari facimus, cum gens nostra ad hoc extiterit insueta, quia in hoc resedit examinatum quampluries nostrorum consilium, quod esset salubrius nobis et toti Europe, ut Danubius fortaliciis muniretur* (Theiner, *Vetera monumenta* 1, dok. 440., str. 231.). Ulogu ivanovaca u uspješnoj obrani Stolnog Biograda spominje i Toma Arhiđakon u svom opisu tatarske provale (Toma Arhiđakon, *Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*. Thomae Archidiaconi *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, prir. Olga Perić i Mirjana Matijević Sokol, Split, 2003., gl. 38, str. 244.–245.).

[46] *Hec enim est aqua contradictionis, hic Eraclius occurit Cosdroe pro Romano imperio defendendo* (Theiner, *Vetera monumenta* 1, dok. 440., str. 231.). U ovom navodu Bela zapravo ujedinjuje dvije različite povijesne činjenice: Heraklijevo ratovanje protiv Perzijanaca na području Male Azije i Bliskog Istoka te obranu dunavske granice Istočno Rimskog Carstva protiv Slavena i Avara. Potonja je bila najvećeg intenziteta zapravo u razdoblju vladavine jednog od bližih Heraklijevih prethodnika, cara Mauricija (582. 602.); koncizan prikaz tih događaja vidi u: Georgije Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd, 1969., str. 99.–101. i Miroslav Brandt, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Zagreb, 1980., str. 110.–112. Ipak, treba naglasiti da Heraklijev spomen u ovom kontekstu nije nimalo slučajan. Heraklije je bio jedan od »najpopularnijih« bizantskih vladara na zapadu tijekom srednjeg vijeka zbog svoje uloge u ponovnom preotimanju relikvija Svetog Križa od Perzijanaca koje se slavilo blagdanom Uzvišenja Svetog Križa te je kao takvo bilo opće poznato i prisutno u popularnoj svijesti. Ujedno je shvaćen i kao preteča križarskih ratova. O Herakliju i njegovim »vjerskim« ratovima vidi opširnije: Geoffrey Regan, *First Crusader: Byzantium's Holy Wars*, Stroud, 2001.

[47] *...et hic eeciam nos quantumcumque improvisi, et tunc enormiter lesi per decem menses contradiximus Thartaris, regno nostro tunc fere penitus fortaliciis et defensoribus immunito* (Theiner, *Vetera monumenta* 1, dok. 440., str. 231.). Bela ovdje podsjeća na činjenicu da su dijelovi Ugarske istočno i sjeverno od Dunava opustošeni i zaposjednuti neposredno nakon njegovog poraza u biici na

Ističe da je Ugarska idealna baza za organizaciju tatarskog daljnjeg napredovanja, kako zbog obilja pašnjaka za njihove konje, tako i samom činjenicom da između nje i ostalih kršćanskih zemalja nema mora kao prepreke, pa će ona ako ju oni zauzmu biti za njih, kako ju sam naziva, »vrata u druga područja katoličke vjere«, a zapadni bi se kršćanski svijet u tom slučaju našao bez ikakve zaštite pred neprijateljem.[48] Kralj je u svom dokazivanju nastavio koristiti povijesne argumente, ovaj put se pozivajući na činjenicu da je Ugarska bila sjedište vlasti hunskog vladara Atile (kojeg krivo naziva Totila), a koji je (kao i Mongoli) »došao s istoka da osvoji Zapad«.[49] Podcrtao je da bi gubitak Ugarske bio za Zapad daleko tragičniji čak i od pada Svete Zemlje i Latinskog Carstva.[50] Istaknuo je kako to piše ne samo da bi molio za pomoć, nego i kako bi ispričao svoje moguće dogovaranje s Ta-

---

rijeci Sajó (kod sela Muhi u županiji Borsod) 11. travnja 1241. g., dok su Tatari prešli u Transdanubiju preko zaledenog Dunava tek u siječnju 1242. godine (KMTL, str. 664., natuknica: Tibor Almási, Tatárjárás).

[48] *...quod, quod absit, si possideretur a Thartaris, esset pro ipsis apertum hostium ad alias fidei catholice regiones, tum quia ex ista parte versus christicolas non est mare impediens, tum quia possint familias suas ac animalia, in quibus habundant mirabiliter; ibidem apcius quam alibi collocare* (Theiner, *Vetera monumenta* I, dok. 440., str. 231.).

[49] *Totyla in exemplum veniat, qui ex parte orientis ad occidentalem veniens subiugandam, in medio regni Hungarie sedem suam principaliter collocavit: et contra Cesares, qui ex occidente ad sibi submittendum oriens dimicaverant, quam plurima ad constructionem exercitus faciunt, infra regni nostri terminos deponebant* (na ist. mj.). O ambivalentnosti lika Atile u srednjovjekovnoj ugarskoj tradiciji vidi: Martyn Rady, Recollecting Attila: Some Medieval Hungarian Images and their Antecedents, *Central Europe* 1 (2003.), br. 1, str. 5.–17. Vrijedno je napomenuti da je Totila, kao gotski vladar, igrao značajnu ulogu u hrvatskoj tradiciji te se kao takav spominje u kronici Tome Arhidakona (Toma Arhidakon, *Povijest*, gl. 7, str. 30.–33.) i Ljetopisu popa Dukljanina (*Ljetopis popa Dukljanina*, prir. Vladimir Mošin, Zagreb, 1950., gl. 1–2, str. 40.–42.).

[50] *...sicut Constantinopolitano imperio et ultramarinis partibus, que si amitterentur, quod absit, non tamen nocerent Europe habitatoribus, quantum si regnum nostrum solum a Thartharis contingeret possideri* (Theiner, *Vetera monumenta* I, dok. 440., str. 232.).

tarima, na koje će biti prisiljen ukoliko konkretna pomoć izostane te ponovo potaknuo papu da se založi za pomoć Ugarskoj.[51]

U svojoj analizi u spomenutom članku, Nora Berend je pokazala da je problem Ugarske kao države koja se nalazi na braniku čitave kršćanske Europe te čiji je opstanak za nju nužan kralj zapravo ipak prvenstveno konstruirao.[52] Pismo je rezultat promišljene političke aktivnosti, izvedeno velikom pomnjom uz temeljitu pripremu te zapečaćeno zlatnim kraljevskim pečatom (zlatna bula) rezerviranim za najvažnije kraljevske isprave i pisma.[53] Naravno, to ne znači da je Bela IV. podcjenjivao stvarnu mongolsku opasnost. Poduzimao je različite aktivnosti da bi tu novu provalu predusreo, u prvom redu potičući i koordinirajući intenzivnu izgradnju obrambenog sustava utemeljenog na utvrdama građenim od trajnih, čvrstih, materijala[54] te vojne i upravne reforme,[55] useljavanje nomadskih grupa potrebnih radi pariranja

---

[51] Kralj ističe i da se Ugri osjećaju odbačeni od Rimske Crkve kao pastorčad, a ne sinovi te će u skladu s time i djelovati ukoliko njihova molba, toliko važna za sve kršćanske narode, ne bude naišla na pozitivan odgovor: ...*alioquin si in peticione tam favorabili, et universaliter pro obedientibus Romane ecclesie tam necessaria, quod credere non possumus, pateremur repulsam, cogeremur non tanquam filii, sed privigni necessitate compulsi, quasi extra gregem patris exclusi suffragia mendicare* (na ist. mj.).

[52] Taj koncept će u nešto izmijenjenom obliku puno značenje doživjeti tek kasnije u razdoblju osmanlijske ekspanzije (predziđe kršćanstva); vidi niže.

[53] Berend, Hungary, str. 211.–212.

[54] Taj vid Belinog djelovanja dosad je najbolje obrađen u sintezi Erika Fügedija posvećenoj razvoju tvrdih gradova i njihovoj društvenoj ulozi u Ugarskoj (uključivo i Slavoniju) od ranog srednjeg vijeka do vladavine Žigmunda Luksemburškog. Vidi Erik Fügedi, *Castle and Society in Medieval Hungary (1000–1437)*, Budimpešta, 1986., posebice str. 50.–64.

[55] Dosad je najbolju i najdetaljniju analizu Belinih reformi dao mađarski povjesničar Jenő Szücs u knjizi »Posljednji Arpadovići«, koja, nažalost, nije do sada prevedena niti na jedan svjetski jezik (Jenő Szücs, *Az utolsó Árpádok*, Budimpešta, 1993., str. 3.–102.). Sažetiji prikaz na engleskom (koji je u sebi inkorporirao i najvažnije Szücseve zaključke) vidi u: Pál Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary*, London, 2000., str. 101.–123., posebice 101.–105., 111.–113. i 119.–123.

brzim pokretima mongolskih trupa,[56] ali i planirajući ili vodeći sukobe sa susjedima koji su u trenutku moguće invazije mogli sa svoje strane nanijeti štetu kraljevstvu, kako su to prilikom prethodne provale učinili Austrijanci.[57] Ipak, čini se da je i pretjerivao te postojanje mongolske opasnosti koristio za zadobivanje različitih privilegija koje su mu bile potrebne (jača kontrola crkve,[58] mogućnost primanja u službu nekršćanskih ratnika[59] i stručnjaka,[60] mogućnost sklapanja povoljnijih dinastičkih brakova ili opravdanje za one koji su smatrani neprikladnima i sl.[61]).

---

[56] O vojnoj ulozi nomadskih naroda u srednjovjekovnoj Ugarskoj vidi opširnije u: Berend, *At the Gate*, str. 140.–148.

[57] O Belinoj protuaustrijskoj politici u četrdesetim i pedesetim godinama 13. st. vidi u: Engel, *The Realm*, str. 106. i Klaić, Povijest Hrvata, str. 263. i 265.–270.

[58] Tako je npr. 1243. g. iznudio od pape potvrdu svog kandidata Stjepana od roda Banesa, bivšeg biskupa Váca, izabranog za nadbiskupa nakon pogibije prethodnog nadbiskupa Matije od roda Rátót u biici na rijeci Sajó 11. travnja 1241. g., a tražio je i dozvolu za raspolaganje crkvenom desetinom (vidi: Berend, Hungary, str. 213.).

[59] U jednom drugom pismu Bela se tobože žali što je natjeran uzimati radi obrane vjere u svoju službu poganske kumanske ratnike. Vidi: Berend, Hungary, str. 212.

[60] Bela je tražio i dozvolu da na javne službe postavlja Židove (Berend, Hungary, str. 213.); detaljnije o takvom položaju nekršćanskih stručnjaka u Ugarskoj vidi u: Berend, *At the Gate*, str. 116.–129.

[61] U jednom od pisama Bela je izvijestio da mu mongolski vladar nudi sklapanje nekog bračnog saveza te upozorio da će možda biti natjeran da prihvati prijedlog. Opasnost da bi takav savez zbilja mogao biti sklopljen potvrđivala je već činjenica da je Belin sin i nasljednik Stjepan (V.) bio oženjen za kumansku kneginju Elizabetu. Kao mogući kandidati navođene su i ruske princeze (Berend, Hungary, str. 208.–209.). Dok mi se prva mogućnost (mongolska ponuda) ne čini baš vjerojatnom, mogućnost ženidbe ruskim princezama nije bila nezamisliva u praksi dinastije Arpadovića. Kako smo već vidjeli, Belina kći Ana bila je udana za izbjeglog černigovskog kneza Rostislava Mihailoviča oko 1243. g. (vidi: Engel, *The Realm*, str. 106.), a njegova druga kći Konstancija oko 1251. g. za haličkog kneza Lava Daniloviča. Bračne veze s ruskim kneginjama ostvarivane su i ranije; supruga Belinog brata Andrije bila je Marija Jelena, kći novgorodskog kneza Mstislava (udana 1226./27.), a Belina prabaka, supruga Gejze II., bila je Eufrozina, kći kijevskog velikog kneza Mstislava I. (udana 1146.

Druga tema koju je vrijedno spomenuti je da se koncept »vrata« koji je Bela IV. koristio u »Tatarskom pismu« dijelom zasnivao i na obrambenom sustavu naslijeđenom iz ranog srednjeg vijeka, zapravo još iz preddržavnog (predkršćanskog) razdoblja ugarske povijesti. Uže područje kraljevstva bilo je okruženo širokim pojasom pograničnih teritorijalnih jedinica zvanih na latinskom *indagines* (u značenju »ograde«, mađ. *gyepű*). Na tim područjima bile su izgrađene umjetne ili prilagođene prirodne zapreke (*clausure*, *obstacula*), a na pojedinim mjestima nalazila se ili *ad hoc* uspostavljala *porta* (u značenju »vrata«, mađ. *baranya*, riječ izvedena od slavenske riječi *brana*), kroz koja je teoretski jedino bio dozvoljen ulaz u uže područje kraljevstva. Ispred tog sustava prema susjednim zemljama prostiralo se pusto područje, *ultra indagines* (mađ. *gyepűelve*). Stanovništvo »ograda« bilo je uglavnom podijeljeno u dvije skupine: *sagittarii* (mađ. *lövő*, strijelci konjanici, velikim dijelom Pečenezi ili Sikulci[62]) i *speculatores* ili *custodes confiniorum* (mađ. *őrök*, u značenju »stražari«, privilegirano zemljoradničko stanovništvo, mađarskog ili drugog porijekla). Na području »ograda« nisu postojala stalna naselja, a u slučaju neprijateljskog napada sve

g.). Takve su veze ostvarivane i ranije (supruge Almoša, Kolomana, Andrije I. i sl.). Arpadovići su uspostavili i brojne bračne veze i s drugim pravoslavnim vladarima. Belina supruga Marija bila je Grkinja, kći nicejskog cara Teodora I. Laskarisa, njegova sestra Marija supruga bugarskog cara Ivana Asena II. (od 1221. g.), a njegova teta Margareta (Marija) supruga bizantskog cara Isaka II. Angela (od 1185. g.). Bračne veze s bizantskim vladarskim kućama također su ostvarivane i ranije (supruge Stjepana IV., pretendenta Borisa Kolomanovića, Gejze I. i sl., kćer /sv./ Ladislava I. Piroška /Irena/ bila je supruga bizantskog cara Ivana II. Komnena). O tim i drugim dinastičkim vezama vidi trenutno najpotpunije rodoslovlje Arpadovića u KMTL, str. 60.–66. O bizantsko-ugarskim odnosima općenito vidi: Ferenc Makk, *The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budimpešta, 1989. Vjerojatno je mongolska »prijetnja« korištena prvenstveno s ciljem pridobivanja papinskih simpatija za bračne saveze s pravoslavnim vladarima.

[62] Mađ. Székelyek, njem. Szekler; grupa etnički vrlo bliska Mađarima s kojima se stopila tijekom nacionalne integracije. Kao dio mađarskog nacionalnog korpusa sačuvali se jedino u Erdelju (Transilvaniji). Više o srednjovjekovnim Sikulcima vidi: Engel, *The Realm*, str. 115.–117.

stanovništvo se moralo što brže evakuirati, uništavajući uz to i sve resurse koji bi mogli koristiti napadaču (bunare, izvore, i sl.).[63] Taj je sistem bio općenito u uporabi još u 12. st., da bi do sredine 13. st. već doživio velike promjene, pa čak i nestao u pojedinim dijelovima Ugarske. Tako su u zapadnoj (prema Svetom Rimskom Carstvu – Austriji i Moravskoj) i sjeverozapadnoj Ugarskoj (prema Poljskoj) bivše »ograde« uglavnom već do tog vremena uključene u sastav normalnih županija. Ipak, »ograde« na ostalim granicama od sjeveroistoka do jugoistoka (prema Rusiji, Kumanima, Bugarskoj i Raškoj) ostati će u upotrebi uz određene modifikacije i u 14. pa čak i u 15. stoljeću.[64]

Izraz koji Bela koristi u pismu, *hostium*, nije direktno preuzet iz gore opisanog sustava, ali je očigledno njime inspiriran.[65] Ipak, pitanje je i je li terminologija baš bila toliko uniformna, koliko se sada čini. U svakom slučaju, terminologija koju posjedujemo zapravo je latinski prijevod vernakularnih (u ovom slučaju mađarskih) termina, a i kod njih nije baš potpuno sigurno da su bili u potpunosti standardizirani. Dobar primjer za tu sumnju nalazi se u slučaju Kapuvára, mjesta za koje se povjesničari slažu da je ime dobilo po činjenici da se na tom mjestu nalazila jedna *porta* (u ovom slučaju očigledno prevođena riječju *kapu*).[66]

U svakom slučaju, taj izraz je za razliku od kasnije prevladavajuće ideje o predziđu (*antemurale*) ipak »prozračniji« te dozvolja-

---

[63] Opširnije o tome vidi: Berend, *At the Gate*, str. 23.–24., Berend, Hungary, str. 199.–200. i Engel, *The Realm*, str. 73.–74.

[64] Berend, *At the Gate*, str. 25. Od kasnijih godina vladavine Bele IV. na južnim i jugoistočnim granicama sustav »ograda« bit će nadopunjen osnivanjem posebnih vojno-upravnih područja s banovima na čelu, što će obilježiti razvoj tih krajeva sve do osmanlijskog osvojenja (npr. Usora i Soli, Mačva, Severin, Braničevo, kasnije Srebrnik i Jajce, i sl.). U drugoj polovini 15. st. neke od tih banovina bit će pretvorene u kapetanije.

[65] Berend, Hungary, str. 209.

[66] Vidi npr. Engel, *The Realm*, str. 74.; Lajos Kiss, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* [Etimologijski rječnik zemljopisnih imena (toponima)], sv. 1, Budimpešta, 1988., str. 683. (sub voce Kapos), str. 685. (sub voce Kapuvár) te tamo navedene uputnice.

va i veći stupanj ranjivosti, ali i komunikacije s drugom stranom. Srednjovjekovna je granica ipak, kako je već rečeno, bila i mjesto susreta, a u krajnjoj liniji takvome je njezinom karakteru u slučaju Ugarske pridonosio i sam Bela useljavanjima nekršćanskih nomadskih skupina i već spomenutih »stručnjaka«, ali i kontaktima s Bizantom, Rusima i drugim pravoslavnim susjedima.

* * *

Ta je ideologija bila poznata i prisutna i u Hrvatskoj kao dijelu zajedničke države, ali se tamo nije uspjela razviti u samostalni oblik. Prvi je razlog tome bio da je cilj jedne od Belinih reformi bilo upravo jačanje kraljevske vlasti te tada u Hrvatskoj nema čimbenika koji bi ju mogao samostalno koristiti. Slavonski hercezi iz razdoblja nakon tatarske provale bili su ili njegovi ljudi ili djeca.[67] Belin brat Koloman, koji je umro od posljedica

[67] Nakon Kolomanove smrti, Bela nije odmah popunio položaj slavonskog hercega, nego je umjesto njega imenovao slavonskim banom Dionizija od roda Türje (prvi se put spominje već 23. rujna 1241. g. u dignitariju jedne kraljevske isprave: Imre Szentpétery, *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadiane critico-diplomatica*, sv. 1, Budimpešta, 1923. (dalje: RA), reg. 709.). Čini se da je Dionizije ubrzo, zadržavši ujedno i naslov bana, dobio i naslov hercega, kao prvi hereg koji nije bio član kraljevske obitelji. Ipak, s tim se naslovom spominje samo sporadično (u 14 od ukupno 24 isprava iz razdoblja od svibnja 1242. do studenog 1244. g.), iako nema sumnje da je taj naslov nosio uz kraljevsku podršku, budući da se tako titulira i u dignitarijima kraljevih isprava (vidi npr. najstariju od tih isprava od 10. svibnja 1242. g.: Tadija Smičiklas et al., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (dalje: CD), sv. 4, Zagreb, 1906., dok. 136., str. 152.). Nakon Dionizija, titulu hercega nosio je i Ladislav od roda Kán u prosincu 1245. g. (zabilježena je u jednoj od ukupno dvije isprave koje ga spominju na položaju slavonskog bana; vidi: CD 4, dok. 250., str. 286.). Postoji mogućnost da je položaj hercega dobio i slavonski ban Stjepan od roda Gutkeled, isto jedan od pouzdanika kralja Bele, ali se to ne čini vjerojatno (spominje se kao hereg u samo dvije isprave, a isključivo kao ban u 65 isprava). Prvi član kraljevske kuće koji je ponovo postavljen na taj položaj bio je Bela, mlađi sin kralja Bele IV., koji je na taj položaj došao kao maloljetan 1260. g. i nije igrao samostalnu ulogu.

ranjavanja u borbi protiv Tatara 1241. g., bio je ranije gradio svoju politiku ne toliko na obrani vanjske granice nego sređivanju prilika unutar »omeđenog« prostora.[68]

U nešto izmijenjenoj verziji koncepciju su mogli koristiti tek banovi Pavao I. i Mladen II. Bribirski (od roda Šubića), prvenstveno za opravdavanje svojih sukoba s istočnim pravoslavnim susjedima, bilo u sklopu samostalnih djelovanja ili većih anžuvinsko-papinskih poduhvata, ali o tome nažalost nemamo izravnih potvrda. Pavao I. i Mladen II. nastojali su se prikazati kao zaštitnici katoličkog pravovjerja, npr. u slučaju Bosne,[69] ali i prilikom svoje ekspanzije u Hum,[70] a Mladen II. sudjelovao je i u križarskom pohodu Filipa Tarantskog protiv Uroša II. Milutina.[71] Održavali su i veze s viteškim redovima (templarima i ivanovcima) na svom području, vjerojatno u cilju izgradnje imidža idealnih kršćanskih vladara.[72] Ipak, i u njihovom je slučaju na-

[68] Najjasniji je izričaj takva politika imala prilikom organizacije tzv. križarskih pohoda protiv »krivovjeraca« u Bosni, koju je Koloman smatrao integralnim dijelom svog područja. Vidi npr. *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1942., str. 221.-225.; Nada Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb, 1974., str. 464.–472.; Mladen Ančić, *Putanja klatna. Hrvatsko-ugarsko kraljevstvo i Bosna*, Zadar - Mostar, 1997., str. 59.-63.

[69] Opširnije vidi u: Damir Karbić, Knezovi bribirski i osnutak duvanjske biskupije, u: Jure Krišto (ur.), *Duvanjski kraj u prošlosti*, Zagreb - Tomislavgrad, 2000., str. 129.–130. (i tamo navedenu literaturu).

[70] Opširnije vidi u: Damir Karbić, Šubići bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322.), *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 22 (2004.), str. 17. (i tamo navedenu literaturu).

[71] Karbić, Šubići bribirski, str. 21.-22. (i tamo navedenu literaturu).

[72] Pavao je bio advokat vranskih templara u razdoblju raspuštanja reda, a trudio se i oko ponovnog dovođenja ivanovaca na prostor pod njegovom vlašću (u Ljubač). O tome vidi: Damir Karbić, Šubići i »dobri kralj Zvonimir«. Prilog proučavanju upotrebe legendi u politici hrvatskih velikaških obitelji, u: *900 godina Bašćanske ploče. Krčki zbornik 42. Posebno izdanje 36*, ur. Petar Strčić, Baška, 2000., str., 277.–278., posebice bilj. 29. O primjeni križarske ideologije kao esencijalnog dijela imidža srednjovjekovnih kršćanskih vladara vidi: Peter Rokay, Motiv neostvarenog križarskog rata u biografijama srednjovjekovnih europskih vladara, u: Ivo Goldstein (ur.), *Zvonimir kralj hrvatski. Zbornik radova*, Zagreb, 1997., str. 241.-246.

glasak obično bio stavljen na sređivanje prilika, a ne na obranu granice. U tom su smislu veliku važnost pridavali uspostavi efikasnije crkvene hijerarhije[73] te podupirali razvoj prosjačkih redova, u prvom redu franjevaca.[74]

Nakon propasti političkog dominija knezova Bribirskih ponovo u Hrvatskoj nema političkog čimbenika koji bi uopće mogao iskoristiti ideologiju pograničnog položaja države te se niti ne koristi do protuosmanlijskih ratova, u prvom redu jer nijedan hrvatski velikaš anžuvinskog i luksemburškog razdoblja nije postigao toliki stupanj samostalne politike da bi mu ona kao političko sredstvo uopće trebala. Situacija se značajnije mijenja tek od druge polovine 15. stoljeća, početkom protuosmanlijskih ratova, ali je sada korporativno preuzima plemstvo i u Ugarskoj i Hrvatskoj (modificirajući je u novi oblik »predziđa kršćanstva«) koji tadašnji vladari zapravo samo prihvaćaju.

U Ugarskoj je takva ideologija prvi put dobila svoj izričaj u diplomatskoj korespondenciji kralja Matije Korvina u šezdesetim godinama 15. stoljeća,[75] a inkorporirana je i u Tripartit (1517. g.) Istvána Werbőczyja, zbornik ugarskog običajnog prava, koji ju je »antedatirao« u davnu ugarsku prapovijest te je koristio za dokazivanje inherentnih prava plemstva na vladanje ostalima (seljacima). Po Werbőczyju ugarski narod, koji on izjednačuje s plemstvom, od samog je prihvaćanja kršćanstva posvećivao izuzetnu pažnju obrani i širenju kršćanske zajednice

[73] O tome vidi opširnije u: Damir Karbić, Osnutak Šibenske biskupije u svjetlu jadranske politike hrvatskih banova iz roda Šubića, u: Josip Ćuzela, Vicko Kapitanović i Slavko Kovačić (ur.), *Sedam stoljeća Šibenske biskupije. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Šibenska biskupija od 1298. do 1998. godine*, Šibenik, 2001., str. 53.–62. i Karbić, Knezovi biribirski i osnutak, str. 125.–133. te tamo navedenu literaturu.

[74] O odnosima bana Pavla i ostalih Šubića prema franjevcima vidi opširnije: Damir Karbić, Utjecaj velikaškog roda Šubića na širenje i razvoj franjevaca u Hrvatskoj i Dalmaciji s posebnim osvrtom na skradinsko-bribirsko područje, u: Pavao Knezović, Marinko Šišak i Milivoj Zenić (ur.), *Zbornik o Pavlu Posiloviću*, Šibenik, 2001., str. 147.–166.

[75] O tome vidi opširnije u: Engel, *The Realm*, str. 306.–307.

naroda,[76] a posljednjih se 140 godina već sukobljavao s »bezdušnim Turcima«.[77] Hrvatsko plemstvo na sličnu se ideologiju poziva već od devedesetih godina 15. stoljeća, posebice nakon krbavske bitke.[78] U tom će se razdoblju izgraditi osjećaj pograničnosti, koji će biti karakterističan za razdoblje ranog novog vijeka te ostati jedan od bitnih elemenata nacionalnih ideologija na ovom prostoru do najnovijih vremena, no to pitanje već izlazi iz okvira ovog rada.

* * *

Nasuprot gore navedenom, ukoliko se problem ideologije »granice« ostavi po strani i pitanje postavi drugačije, činjenica je da se u realnosti Hrvatski prostor neosporno nalazio na prostoru gdje su se dodirivale različite civilizacije, a bio je ispresijecan i unutrašnjim pravim i zamišljenim granicama.

Političke granice osjećale su se naravno i tada, ali je teško reći koliko su bile civilizacijske, a koliko čisto političke. Jedna od najjasnije zacrtanih političkih granica na hrvatskom području svakako je bila ona između Ugarsko-hrvatskog kraljevstva i mletačkih stečevina, a ona ni na jednoj razini drugoj razini osim političke nije predstavljala stvarnu granicu. U vjerskom smislu

[76] *Nec gens aliqua postmodum aut natio (absit invidia verbo) pro reipublicae Christianę tutela & propagatione acrius aut constantius ipsis Hungaris excubuit*; Stephen Werbőczy, *The Customary Law of the renowned Kingdom of Hungary in Three Parts (1517)*, prir. János M. Bak, Péter Banyó i Martyn Rady. The Laws of Hungary. Serija I: sv. 5, Ydyllwild, California Budimpešta. 2005., str. 12.

[77] *Qui cum omni Machometicae foeditatis barbariae in variis anepitibusque preliis diu ac multum cum ingenti sua laude versati & (ut vetustiora praeteream) annos circiter centum supra quadraginta nunc oppugnantes, nunc repugnantes cum immanibus Thurcis cruentissima bella gessere* (na ist. mj.). O Werbőczyjevim stavovima vidi više u: Engel, *The Realm*, str. 349. -352.

[78] O tom razvoju vidi opširnije u: Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*, Zagreb, 1997., str. 479. -495.

stanovništvo gradova i njihovog bližeg i daljeg zaleđa bilo je katoličko, na cijelom je području bila uspostavljena redovna crkvena hijerarhija, a biskupije na čitavom području bile su organizirane u jedinstvenu metropoliju sa središtem u Splitu (bez obzira na to pod čijom su se vlašću pojedine biskupije u pojedinom trenutku nalazile).[79] Određenih pokušaja za izdvajanjem pojedinih biskupija i usklađivanju njihove organizacije s političkim stanjem ipak je bilo, no oni su ipak ostali vrlo sporadični.[80] U kulturnom smislu također nije bilo velikih razlika između dijelova pod mletačkom vlašću i onih pod vlašću ugarsko-hrvatskog kralja,[81] a i u segmentu jezično-etničkih odnosa razgraničenje

[79] Split je tijekom srednjovjekovnog razdoblja više puta mijenjao vrhovnu vlast, a isto tako i područja njegovih sufraganskih biskupija. Tako se, npr. od 1327. do 1358. g. Split nalazio pod nekom vrstom kondominija ugarsko-hrvatskog kralja i Venecije (a zapravo pod vlašću potonje uz formalno isticanje kraljevog suvereniteta), dok su se neki njegovi sufragani već ranije nalazili pod mletačkom vlašću (Šibenik i Trogir su se pod njom nalazili od 1322. g., a Hvar i Brač već od osamdesetih godina 13. st.), drugi su došli pod nju tek nešto kasnije (Nin prihvaća mletačku vlast 1328. g.), a neki nisu nikad ni došli tijekom srednjovjekovnog razdoblja (Knin, Skradin, Krbava, Senj). Područja istih biskupija također su se mogla protezati na različite jurisdikcije (tako je npr. Ninska biskupija obuhvaćala i veliki dio Like).

[80] Ozbiljniji pokušaji usklađivanja crkvene i svjetovne vlasti zapravo su vršeni jedino sredinom 12. st., a kulminirali su uspostavom Zadarske nadbiskupije i njezinim podvrgavanjem mletačkom patrijarhu u Gradu. O uspostavi zadarske nadbiskupije i problemima odnosa crkvenih i svjetovnih jurisdikcija vidi npr. Zvjezdan Strika, Zadar: novo nadbiskupsko i metropolijsko sjedište Dalmacije u kontekstu političkih prilika 12. stoljeća, *Croatica Christiana periodica* 27 (2003.), br. 52, str. 1.–45.

[81] Pod vlašću obje države nalazila su se društva svih kulturnih razina i tipova, a među njima i njihovim parnjacima na drugom području je teško opaziti nekakve razlike. Tako se teško može govoriti o razlikama između npr. Zadra, Splita i Dubrovnika, ili dijelova ranije lučke županije koji su početkom 15. st. došli pod mletačku vlast i onih koji su ostali pod kraljevskom i sl. Vrijedno je napomenuti da u kasnom srednjem vijeku nema na tom području ni antagonizma između latinskog i slavenskog bogoslužja, koje je karakteriziralo razdoblje do sredine 13. stoljeća. Tako je npr. glagoljaštvo bilo izrazito snažno na zadarskom području i pod anžuvinskom i pod mletačkom vlašću. O tome

između mletačkih stečevina i ugarsko-hrvatskog područja nije razbijalo jedinstveni kulturni i jezični prostor.[82]

Sličan je problem i s granicom između zapadnog i istočnog kršćanstva, koja se u zaista može i shvatiti kao civilizacijska granica. Ona je u organizacijskom smislu također bila vrlo jasna te zapravo nisu ni postojale miješane zone koegzistencije organiziranih hijerarhija (uz neke iznimke na razini državne intervencije u taj problem, pravoslavlje se širi prema zapadu tek kasnije).[83] Ipak, taj se problem također ne čini previše izraženim, vjerojatno u vezi sa činjenicom da se radi o samoj periferiji pravoslavnog svijeta koja i sama ima konstantne probleme sa svojom središnjicom te se do samog kraja 14. st. ne može dovoljno čvrsto definirati,[84] a u drugim je aspektima previše pod zapadnim (i bližim i

---

vidi npr. članak Petra Runje Don Juraj Zubina, svećenik hrvatske knjige (o. 1400.–1480.), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 45 (2003.), str. 21.–38. te knjige istog autora *Glagoljica u zadarskoj nadbiskupiji u srednjem vijeku Zadar*, Zadar, 2005. i *Školovanje glagoljaša*, Ogulin, 2003.

[82] Etnosimbiotski procesi romanskog i slavenskog elementa na području dalmatinskih gradova i njihove okolice započeli su već u ranom srednjem vijeku, a može se smatrati da je stapanje tih skupina do sredine 14. st. zapravo već bilo završeno. O tome vidi npr. radove Vesne Jakić-Cestarić, Etnički odnosi u srednjovjekovnom Zadru prema analizi osobnih imena, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 19 (1972.), str. 99.–166., Ženska osobna imena i hrvatski udio u etnosimbiotskim procesima u Zadru do kraja XII. stoljeća, *Radovi Centra JAZU u Zadru* 21 (1974.), str. 291.–337. te Osobna imena i porijeklo redovnika Samostana Sv. Krševana do kraja XIV. stoljeća, *Zadarska revija* 39 (1990.), br. 2–3, str. 243.–251.

[83] Do određenih intervencija dolazilo je npr. ukoliko bi se neko područje u nekom trenutku našlo pod vlašću vladara druge kršćanske konfesije. U tom se slučaju jedna hijerarhija obično zamjenjivala drugom, kao što je bio slučaj npr. sa stonskom, odnosno humskom biskupijom tijekom 13. i 14. stoljeća. O tome vidi npr. Vesna Gamulin i Mirjana Matijević Sokol, Crkvena organizacija i statut grada i otoka Korčule, *Statut grada i otoka Korčule iz 1214. godine. Zbornik radova*, Zagreb–Samobor, 1989., str. 214.–215. Ipak, bitno je napomenuti da je do takvih slučajeva dolazilo isključivo na rubnim područjima obiju konfesija, gdje su crkvene institucije ionako bile vrlo slabo razvijene.

[84] O odnosima unutar bizantskog kulturnog i političkog kruga vidi više u: Helene Ahrweiler, *L'ideologie politique de L'empire Byzantin*, Pariz, 1975. (hr-

daljim), političkim (savezi, vazalstva), kulturnim (graditeljstvo, umjetnost) i gospodarskim utjecajem.[85] I s katoličke strane pokušaji crkvenih unija u razdoblju od 13. do 15. st. isključivo se koncentriraju na problem odnosa s Carigradskim patrijarhatom ostavljajući područje slavenskih pravoslavnih naroda (*Slavia Ortodoxa*), zapravo po strani.[86]

Od granica spomenutih u prvom dijelu članka na hrvatskom su prostoru postojale i neke druge grupe koje su bile civilizacijski različite (prvenstveno Židovi, ali i muslimani i pogani), ali su one bile brojčano i po važnosti i utjecaju potpuno marginalne, zapravo jedva postojeće te su predstavljale zapravo akademski, a ne realni problem.[87] Nasuprot tome, heterodoksni pokreti na širem su hrvatskom prostoru bili relativno snažni, ali su »krivovjerci« shvaćani ne kao druga nego kao dio iste civilizacije te su po tom osnovu i progonjeni.[88]

---

vatski prijevod ne postoji, ali postoji srpski prijevod dostupan i u hrvatskim knjižnicama: Elen Arveler, *Politička ideologija Vizantijskog carstva*, Beograd, 1988.) i Dimitri Obolensky, *The Byzantine commonwealth, Eastern Europe, 500–1453*, New York, 1971. (srpski prijevod: Dimitri Obolenski, *Vizantijski komonvelt*, Beograd, 1996.).

[85] U političkom smislu odnosi između pojedinih slavenskih pravoslavnih crkava i Rima bili su posebice intenzivni prilikom njihovih pokušaja da postignu autokefalnost. Vidi npr. Ostrogorski, *Istorija*, str. 384, 386, i 404.

[86] O odnosima između grčkog pravoslavlja i zapada, pokušajima unije u 15. st. te grčkoj dijaspori na Zapadu vidi npr. Deno John Geanakoplos, *Byzantine East and Latin West: two worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance. Studies in ecclesiastical and cultural history*, New York, 1966.

[87] Vrijedno je spomenuti da je krajem 14. st. sastavljen ugovor između zadarske komune i grupe židovskih bankara o osnivanju banke u gradu, a u istom su ugovori regulirana i pitanja njihovog naseljavanja. Odredbe ugovora vrlo su liberalne te su mogućim naseljenicima davale vrlo veliku slobodu, ali do ostvarenja dogovora nije došlo najvjerojatnije zbog pogoršanja političke situacije i razbuktavanja sukoba između pristaša Žigmunda Luksemburškog i Ladislava Napuljskog. O tome vidi: Nada Klaić i Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Prošlost Zadra, knj. 2, Zadar, 1976., str. 448.–449.

[88] O problemu tzv. bosansko-humskih krstjana postoji izuzetno bogata literatura. Opširnije vidi u: Franjo Šanjek, *Bosansko-humski krstjani i katar-*

Uz ove granice postojale su i one još manje vidljive, poput npr. onih između urbanog i ruralnog, koje su se mogle osjećati i tada, ali po svemu sudeći ne u onolikoj mjeri koliko je to naglasila moderna historiografija (posebice tijekom 19. st. kada taj antagonizam *de facto* i postoji u puno većoj mjeri nego u srednjem vijeku te poprima i karakter nacionalnog i političkog sukoba te se projicira i u srednji vijek). Takav antagonizam zasigurno nije bio previše izražen, sigurno barem ne na razini viših slojeva, a onda je logično očekivati da u nižim tek nije mogao biti previše vidljiv. Pripadnici gradskog plemstva pokazivali su (kao i svugdje drugdje) želju za svojim uklapanjem u povlašteni plemićki sloj kraljevstva, što im je moglo i uspjeti ukoliko su za kralja ili druge političke čimbenike imali određenu važnost. S druge strane i »vangradski« su se plemići imali razloga uklapati u gradsku civilizaciju, posebice s toga jer je srednjovjekovna civilizacija na hrvatskom prostoru, posebice u južnim krajevima, ipak bila prvenstveno mediteranskog i urbanog karaktera. Sve u svemu, problem se za srednjovjekovno razdoblje čini više akademskim nego stvarnim, a iskrivljenoj percepciji doprinosi i činjenica da je većina sačuvanih izvora gradske provenijencije te samim time i jednostrana.[89]

---

sko-dualistički pokret u srednjem vijeku, Zagreb, 1975. i Isti, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, Zagreb, 2003. (i tamo navedenu literaturu).

[89] Iako o problemu gradskog plemstva i njegovog odnosa prema »pravom« plemstvu postoji bogata literatura visoke znanstvene kvalitete, ona je iz gore navedenih razloga prilično jednostrana te to pitanje i dalje predstavlja intrigantnu istraživačku temu. O tome vidi opširnije u: Ivan Jurković, Socijalni status i prisilni raseljenici podrijetlom iz hrvatskih plemićkih obitelji u zemljama njihovih doseoba za trajanja osmanske ugroze, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 23 (2005.), str. 67.-71. te 78.-82.

* * *

Iz svega gore navedenog može se zaključiti da se ideja o čvrstoj civilizacijskoj granici i sukobima na njoj primarno konstruira političkom voljom i to prvenstveno iz središta (iako se obično predstavlja kao poziv za pomoć s »granice«) te da se, ukoliko takvog središta nema ili nije za to zainteresirano, ne stvara (ili barem ne osjeća jako intenzivno). U slučaju hrvatskih zemalja tijekom srednjeg vijeka je uglavnom nedostajao takav politički čimbenik koji bi inicirao stvaranje nekog autohtonog »graničarskog« koncepta te je do njega došlo tek s razvojem korporativne svijesti plemstva i teškog društvenog i političkog stanja izazvanog turskim ratovima kada će se početi razvijati drugi sličan koncept, koncept »predziđa kršćanstva«. S druge strane, hrvatski je prostor kao dio europskog zapadnog kulturnog kruga od razvijenog srednjeg vijeka (12. i 13. st.) bio na stanovitom graničnom području te je postao svjestan i različitosti u svom okruženju i unutar sebe samog, ali te granice će sve do početka ranog novog vijeka ostati relativno nevažne i neizražene.

Summary

Damir Karbić

»GATE OF CHRISTENDOM«: MEDIEVAL KINGDOM OF HUNGARY-CROATIA AND BORDERS OF CIVILIZATIONS IN THEORY AND REALITY

Paper falls in two main parts: the first deals with the development of the concept of the Frontier/Border in Historiography, while the second questions the existence of the border ideology in the medieval Kingdom of Hungary-Croatia.

The concept of the Frontier as a research tool has been developed by American historian Frederic Jackson Turner at the end of the nineteenth century in order to explain distinctive character of American culture and society. Even though that concept was developed as a pro-

test to the overemphasizing of European Germanic institutions, it was in its core no less colonial and saw the development of the USA as an expansion of civilisation on the expense of savagery. The concept in itself became influential within American society and scholarship and was soon applied to other spheres of research, among others to that of medieval history. In further development the concept lost its negative connotations of expansionism and frontiers/borders were more and more often seen as places of contacts rather than those of conflict and expansion.

The second part of the paper also consists of several sections. The first among them deals with the so-called Tatar Letter, which King Béla IV of Hungary-Croatia directed to the pope asking for support and aid in the case of new Mongol (Tatar) invasion. The analysis of the letter, mostly based on the previous research of Nora Berend, shows that the letter was not a desperate call for help (as was assumed by older historians), but rather a very elaborated action aimed on forcing the pope to comply with the king's plans regarding ecclesiastical and dynastic policy. The influence of the system of the defence of the border existing in the kingdom of Hungary-Croatia (so-called *indagines*) on the creation of the concept has also been discussed. In the rest of the paper, the influence of the aforementioned border ideology in Croatia and some elements of local development in that respect, as well as the position of medieval Croatian lands on the crossroads of real and imaginary borders has been briefly surveyed.